

de kerkboek, zoals dat eeuwenlang dienstgedaan heeft en in veel kerken nog doet.

19e en 20e eeuw

Aan het begin van de 19e eeuw voltrekken zich op liturgisch gebied enkele veranderingen. Deze zijn voorbereid doordat aan het einde van de eeuw daarvoor de Staatsberijming van 1773 is ingevoerd (nu bekend als 'de oude berijming'). Dit gaat gepaard met felle protesten omdat velen van de berijming van Datheen geen afstand willen doen. Veel dichters van de berijming van 1773 zijn ook verantwoordelijk voor de samenstelling van een nieuwe gezangenbundel (1806). Wanneer koning Willem I de Nederlandse Hervormde Kerk reorganiseert in het reglement van 1816, worden de kerken verplicht tijdens de eredienst gezangen uit deze bundel te laten zingen. Dat stuit in orthodoxe kringen op veel verzet, omdat men de inhoud van sommige gezangen als onbijbels beschouwt. Deze bezwaren zijn mede oorzaak van de Afscheiding van 1834. In de afgescheiden kerken wil men terugkeren naar de 'aloude Dordtsche liturgie'. Dat betekent dat men in deze kerken alleen de psalmen zingt en de zogenaamde 'enige gezangen'. In de loop van de 19e eeuw ontstaan de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892) en de voorman van het eerste uur, Abraham Kuyper, is een krachtig pleitbezorger van vernieuwingen in de bestaande liturgie. Zo wil hij ook de schuldbelijdenis en genadeverkundiging weer invoeren. Aan de discussies over de liturgie tijdens het leven van Kuyper en daarna komt een (voorlopig) einde op de synode van Middelburg (1933). Daar wordt een liturgie vastgesteld die in grote lijnen lijkt op de klassieke orde van dienst in de Nederlandse Hervormde Kerk in de 17e en 18e eeuw en in de afgescheiden kerken na 1834. De liturgie voor de zondagmorgendienst ziet er nu zo uit:

1. Votum
2. Zegengroet
3. Zingen
4. Voorlezing van de wet des Heeren (eventueel gevolgd door een lied)
5. Schriftlezing
6. Gebed
7. Zingen
8. Collecte
9. Bediening van het Woord (eventueel met tussenzang)
10. Dankzegging
11. Zingen
12. Zegen

Deze Middelburgse liturgie is lange tijd in vrijwel de volle breedte van de gereformeerde gezindte in gebruik geweest en is nog steeds de standaardliturgie met name in het behoudende deel van deze gezindte. Zij is ook afgedrukt in het klassieke kerkboek achter de Bijbel in de Statenvertaling en de psalmen in de oude berijming.

Nieuwere ontwikkelingen

Vooral sinds het begin van de 20e eeuw is in de Nederlandse Hervormde Kerk sprake van nieuwe bezinning op de liturgie. Hetzelfde geldt voor de Gereformeerde Kerken sinds de jaren zestig van de vorige eeuw. Hierbij kijkt men aanvankelijk vooral terug naar de liturgische bezinning in de tijd van de Reformatie in de 16e eeuw. Later komen ook de Vroege Kerk en de oecumene sterk in beeld. Het gevolg is dat veel liturgieën in de kerken in Nederland een sterk oecumenisch karakter dragen. Het *Dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland* biedt daarvan in het eerste deel verschillende voorbeelden. De liederen die in dergelijke diensten gezongen worden, zijn meestal te vinden in het *Liedboek voor de Kerken*, al bestaan er ook verschillende andere bundels. Sommige kerken van Gereformeerd belijden ondergaan invloed van deze ontwikkelingen. Anderzijds is er ook sprake van beïnvloeding vanuit evangelicale kring, vooral met betrekking tot het zingen van opwekkingsliederen en dergelijke. Niettemin geeft de sobere liturgie in de gereformeerde traditie – met het Woord in het middelpunt – volstrekt verantwoord vorm aan de sobere gegevens uit het NT. In grote delen van de gereformeerde gezindte wordt dan ook zichtbaar dat zij nog steeds krachtig en vitaal is.

De Bijbel en muziek

De Bijbel is vol van muziek: soms duidelijk op de voorgrond, vaker op de achtergrond. Muziek vergezelt de hele verbondsgeschiedenis van God en Zijn volk. Dat begint bij het lied van Mozes (Ex. 15) en het mondt uit in het lied van het Lam (Openb. 15). Muziek en zang hebben daarbij nooit zomaar een neutrale, verstrooiende functie, maar zijn altijd een middel in het 'verkeer' tussen God en Zijn volk: meestal om het antwoord van de mens op Gods spreken te vertolken en te begeleiden, soms ook om Gods spreken richting de mens te bemiddelen. Een aantal aspecten van het bijbelse spreken over zang en muziek komt hieronder aan de orde, waarna wordt afgesloten met de vraag naar de actualiteit daarvan.

Zingen als antwoord

Zingen is in de Bijbel dé manier om te reageren op wat God doet. Een paar karakteristieke voorbeelden. Als het volk Israël door de Heere uit Egypte is geleid en het van een afstand de farao en zijn strijdmacht heeft zien ondergaan in de Schelfzee, gaat het spontaan zingen. Mozes en het volk heffen een lied aan (Ex. 15:1-18) waarin ze wat er gebeurde vertolken. Vervolgens pakken Mirjam en de andere vrouwen hun tamboerijnen en maken ze een reidans, waarmee ze de mannen antwoorden in een soort refrein: 'Zing voor de HEERE, want Hij is

hoogverheven! Het paard en zijn ruiter heeft Hij in de zee geworpen' (Ex. 15:21).

Iets dergelijks gebeurt in Richt. 5. Onder leiding van Barak en Debora zijn de Kanaänieten verslagen, waardoor het volk weer vrij is. Dat ontlokt Debora een lied waarin ze het gebeurde uitvoerig bezingt. Even later in diezelfde richterentijd is er op microniveau het verhaal van Hanna die geen kinderen kan krijgen. Maar als de Heere haar toch een zoon geeft, Samuel, legt ze haar dank aan de Heere vast in een gebedslied: 'Mijn hart springt op van vreugde in de HEERE' (1 Sam. 2:1-10).

In het NT komt dit patroon duidelijk terug aan het begin van het Lukasevangelie. Als Maria bij Elizabeth komt nadat Gabriël haar heeft bezocht, barst Elizabeth uit in een jubel (Luk. 1:41-45). Vervolgens brengt Maria haar gevoelens onder woorden in de vorm van een lied: het wereldberoemde *Magnificat*, naar het beginwoord van de Latijnse vertaling (Luk. 1:46-55). Bij Zacharias gaat het niet anders: als zijn tong wordt losgemaakt, kan hij eindelijk vertellen wat de engel hem verteld heeft over het jongetje Johannes. Ook hij heft een lied aan: het *Benedictus* (Luk. 1:67-79). Even later is er Simeon, die het Kind Jezus in zijn armen neemt en God looft: *Nunc dimittis* (Luk. 2:29-32). De oude Anna belijdt vervolgens eveneens de Heere (Luk. 2:36-38).

Opvallend is dat in vrijwel alle bovenstaande voorbeelden sprake is van een profeet/profetes, van profeteren of van de aansporing van de Geest. Mirjam en Debora worden allebei een 'profetes' genoemd. Elizabeth wordt vervuld door de Geest en doet haar uitroep. Zacharias wordt door de Geest vervuld en profeteert. Op Simeon rust de Geest, Die hem naar de tempel brengt, waar hij zijn lied zingt. Anna heet eveneens een 'profetes'. Zingen tot eer van God: dat doen blijkbaar mensen die door de Geest worden angevuurd. En dat zingen kan ook als 'profeteren' worden bestempeld.

In dat verband is het niet vreemd dat de bekende oproep van Paulus in de Efezebrief om met elkaar 'psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' te zingen, direct voorafgegaan wordt door de aansporing: 'maar word vervuld met de Geest, en spreek...' (Efez. 5:18-19). De parallelle tekst in de Kolossenzenbrief spreekt niet van de Geest, maar van 'het woord van Christus' dat de gemeenteleden 'in alle wijsheid' in zich moeten laten wonen, en elkaar te onderwijzen en terecht te wijzen 'met psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' en te zingen 'voor de Heere met dank in uw hart' (Kol. 3:16). Vervulling met de Geest (of met het woord van Christus) brengt tot zingen. Misschien mag je het ook andersom lezen: door de liederen te zingen woont Christus' woord in de gemeente en worden mensen vervuld van de Geest.

Instrumenten

In het verhaal van de Schelfzee kwamen we al de tamboerijn tegen als instrument dat de vrou-

wen gebruikten om hun zang mee te begeleiden. De tamboerijn (een soort trommel) is een van de instrumenten die in Oud-Israël voorkwamen. Hoewel niet alle Hebreeuwse aanduidingen voor instrumenten in het OT goed geïdentificeerd kunnen worden, is een aantal snaar-, blaas- en slaginstrumenten in de Bijbel wel te onderscheiden.

De snaarinstrumenten worden in de HSV vertaald met luit, harp, lier en citer; soms is er sprake van een 'tiensnarig instrument'. Het gaat om verschillende soorten harpen: kleine en grote. Van de blaasinstrumenten moeten de (pan)fluit, de ramshoorn, de bazuin en de trompet genoemd worden. Als het gaat om slag- en schudinstrumenten komen we naast de al genoemde tamboerijn de cimbaal en de belletjes tegen. Het orgel, dat in de sv een aantal keer voorkomt (Gen. 4:21; Job 30:31; Ps. 150:4), komt in de HSV niet meer terug. Het gaat hier om een soort fluit; het orgel waar christenen in de westerse traditie vertrouwd mee zijn geraakt, kent de Bijbel niet.

Niet altijd is duidelijk welke functie de verschillende instrumenten in Israël hadden en of ze allemaal in de tabernakel- en tempeldienst een plek konden krijgen. Een heel aantal blijkt in het heidense orkest in Babel gebruikt te worden (Dan. 3:5). Maar ze komen ook bijna allemaal voor in Ps. 150, waar ze dienen om de Heere te loven. Foute instrumenten lijken er niet te zijn. Wel kan Amos namens God fulmineren tegen 'het lawaai van uw liederen' en het 'getokkel van uw luiten' dat Hij niet kan aanhoren (5:23). Als muziek niet op God is gericht of onrecht maskeert, kan ze beter zwijgen.

Tempelmuziek

Dé musicus van het OT is David. Niet alleen tekent de Bijbel het onvergankelijke beeld van de herdersjongen die met zijn harp de boze koning Saul rustig maakt (1 Sam. 16), hij is ook de 'gezalvde door de God van Jakob, en lieflijk in psalmen van Israël' (2 Sam. 23:1). Samen met zijn zoon Salomo vormt David de patroon van de oudtestamentische muziekcultuur. Van Salomo wordt gezegd dat hij 1005 liederen heeft gemaakt (1 Kon. 4:32), op Davids naam staat het grootste deel van de liederen in het bijbelboek Psalmen. In de latere traditie, zoals de LXX, zijn dat er nog meer.

In dit verband is het boek Kronieken van belang. Daarin wordt gedetailleerd verteld hoe de tempeldienst in de tijd van Salomo wordt vormgegeven. Deze stelt overeenkomstig het gebod van Mozes de offerdienst in, en naar het gebod van David ('de man Gods') de dienst van de Levieten om God voortdurend te prijzen (2 Kron. 8:12-15). En als in later tijd de tempeldienst weer hervormd moet worden (ten tijde van Joas, Hizkia en Josia), dan grijpt men terug op de instelling van David en zijn profeten (2 Kron. 23; 29; 35).

Een speciale groep Levieten is volgens Kronieken belast met de taak om de lofzang in de taber-

nakel en later de tempel gaande te houden (1 Kron. 6:31 e.v.). Zij komen uit de families van de zangleiders Heman, Asaf en Ethan (waarschijnlijk dezelfde als Jeduthun). Het gaat om een grote groep van 4000 zangers (1 Kron. 23:5), van wie er 288 worden aangeduid als 'volleerd' (1 Kron. 25:7). Die laatsten zijn weer ingedeeld in 24 afdelingen van 12 mannen die elk een week moeten dienen. Deze Levieten hebben als taak dagelijks bij het morgen- en avondoffer en tijdens sabbatten en feestdagen te zingen en te musiceren met harpen, luiten, cimbalen en soms ook trompetten (1 Kron. 23:30-31).

Opvallend is hoe in Kronieken aan muziek een grote kracht wordt toegekend. Indrukwekkend is de geschiedenis van het overbrengen van de ark naar Jeruzalem (2 Kron. 5). Op het moment dat de zangers eenparig de Heere loven en prijzen en musiceren, wordt de tempel vervuld met een wolk: de heerlijkheid van de Heere verschijnt (v. 11-14). Een ander bijzonder verhaal staat in 2 Kron. 20. In de oorlog tussen koning Josafat en Ammon en Moab treedt ineens de zanger Jahaziël op, die door de Geest aangevuurd het volk aanspoort ten strijde te trekken. Musicerende Levieten gaan voorop, en de strijd wordt gewonnen.

Het zingen en musiceren blijkt in Kronieken alles te maken te hebben met profeteren; de zangers worden ook meermalen aangeduid als zieners. Daarin lijkt tot uitdrukking te worden gebracht dat muziek een bemiddelende functie heeft in het 'verkeer' tussen God en Zijn volk. God komt tot Israël onder andere door middel van muziek (2 Kron. 5), het volk nadert tot God in de weg van zang en muziek.

De Psalmen

Hét liedboek van Israël is het bijbelboek Psalmen. Een groot aantal psalmen staat op naam van David (72 keer) en Salomo (2 keer). Een wordt aan Mozes toegeschreven (Ps. 90). Andere zijn aan de Levitische zangers verbonden: Asaf (12 keer), Ethan (1 keer), Heman (1 keer) en de zonen van Korach (11 keer). Bij drie valt ook de naam Jeduthun.

Net als de Thora is het boek der Psalmen in vijf delen onderverdeeld: Ps. 1-41; 42-72; 73-89; 90-106; en 107-150. Steeds wordt een bundel afgesloten met een lofprijzing en het karakteristieke 'Amen, ja, amen' (in Ps. 106: 'Amen. Halleluja!').

In een aantal psalmen komen we in het opschrift muzikale termen tegen. Soms wordt verwezen naar een bestaande melodie (in de sv vaak onvertaald gelaten): 'op Alamoeth', 'op "Dood van de zoon"', 'op "Richt niet te gronde"' of 'op "De lilies"'. Soms staan er aanwijzingen voor musici die wij vaak niet meer begrijpen: 'op "De Gittith"', 'Hig-gajon', 'Sela', 'op Machalath' of 'op "De achtste"'. Ps. 136 is een mooi voorbeeld van beurtzang, waarbij het 'want Zijn goedertierenheid is voor eeuwig' als een refrein wordt herhaald.

Van een aantal collecties psalmen weten we dat ze een liturgische functie hadden in het vroege Jodendom. Zo waren er de zeven Weekpsalmen, voor iedere dag één: Ps. 24; 48; 83; 94; 81; 93; en 92 (sabbat). De zogenoemde Egyptische Lofzang ('Het Hallel', Ps. 113-118) had een functie op (de vooravond van) het Pascha. De vermelding in de evangeliën dat Jezus met Zijn discipelen na de paasmaaltijd 'de lofzang' zingt (Matt. 26:30; Mark. 14:26), verwijst naar die traditie. De Opgangslie-deren (Ps. 120-134) worden in de Joodse literatuur verbonden met het Loofhuttenfeest en zelfs met de vijftien treden in de tempel die leidden van de voorhof van de mannen naar die van de vrouwen en waarop de Levieten stonden te musiceren.

Ondanks deze aanwijzingen voor liturgisch gebruik van een aantal psalmen is het goed te beseffen dat de 150 psalmen voor de Joden geen gezangboek vormden. In de synagoge bijvoorbeeld zullen de psalmen meer gereciteerd zijn dan gezongen (men gebruikte ook geen muziekinstrumenten in de synagoge). En verder was dit bijbelboek het gebedenboek bij uitstek.

Nieuwe Testament

Zo uitdrukkelijk als er in het OT over zang en muziek wordt gesproken, zo summier zijn de aanwijzingen in het NT als het gaat om het zingen en musiceren. Toch is er, ook als we het NT lezen tegen de achtergrond van de vroeg-Joodse traditie, wel iets over te zeggen. Hierboven werd al gewezen op het gebruik van het zingen van de Ps. 113-118 bij de paasmaaltijd ten tijde van Jezus. In die tijd moet ook de tempel-liturgie in Jeruzalem, inclusief Levieten, liederen en instrumenten, gefunctioneerd hebben. In de synagoge, die vóór de verwoesting van de tempel in 70 n.Chr. vooral een plaats van ontmoeting en onderricht was, zullen de psalmen gereciteerd zijn.

Dat er gezongen is ten tijde van het NT, is evident. Hierboven zijn de lofzangen van Elizabet, Maria, Zacharias en Simeon al genoemd: aangespoord door de Geest gaan zij spontaan Gods grote daden bezingen. Ook van de eerste christenen in Jeruzalem lezen we dat ze God loven als ze bij elkaar zijn (Hand. 2:47). En Paulus en Silas in de gevangenis in Filippi zingen 'lofzangen (Gr. *hymnos*) voor God' (Hand. 16:25).

In de brieven van Paulus zijn de al genoemde teksten uit Efez. 5:19 en Kol. 3:16 van groot belang: voor de apostel is het zingen van psalmen, lofzangen en geestelijke liederen (en dat zijn niet alleen oudtestamentische psalmen geweest) een belangrijk onderdeel van de samenkomst van de gemeente. Ook op andere momenten blijkt dat er tijdens de samenkomst werd gezongen. Daarbij lijkt het er bijvoorbeeld in Korinthe nogal vrij aan toe te zijn gegaan, wat Paulus brengt tot de waarschuwing dat ieders inbreng wel de opbouw van de gemeente moet dienen (1 Kor. 14:26).

Opvallend is nog de oproep in de Hebreeën-brief om altijd door Jezus een 'loffer' te brengen aan God, 'namelijk de vrucht van lippen die Zijn Naam belijden' (Hebr. 13:15). Welke offers ook zijn afgeschafte door de komst van Jezus, het loffer blijft.

Instrumenten komen we in het NT een aantal keer tegen. Muziek en reidans zijn een teken van vreugde (Luk. 15:25). Spelen op de fluit gebeurt bij rouw (Matt. 9:23; 11:17). Een cimbaal is bekend (1 Kor. 13:1), net als de citer en de bazuin (o.a. 1 Kor. 14:7-8). Het gebruik van begeleidingsinstrumenten in de samenkomsten van de gemeente komen we echter nergens tegen. Waarschijnlijk sloot men zich op dit punt aan bij de praktijk van de synagoge, waar ook geen instrumenten werden gebruikt.

Des te opvallender is dat in Openbaring een aantal keer een beeld geschetst wordt van de hemelse liturgie waarbij sprake is van gezang met begeleiding van citers (o.a. 14:2; 15:2). Johannes tekent met kleuren die aan de oudtestamentische cultusdienst doen denken de toekomst van de kerk. De zangers aan de glazen zee (15:2-3) met de 'citera van God' in hun hand, die het beest hebben overwonnen, doen denken aan het volk Israël dat na de bevrijding uit Egypte aan de Schelfzee zijn lied zingt. Is het toevallig dat de zangers aan de glazen zee zowel 'het lied van Mozes' (dat is het Schelfzeelied uit Ex. 15, dat in de Joodse liturgie een vaste plek had) en 'het lied van het Lam' (elders aangeduid als 'nieuw lied', 5:9; 14:3) zingen? Die aanduiding omspannt de hele verbondsgeschiedenis van God en Zijn volk: van de eerste uittocht uit Egypte tot de uiteindelijke, definitieve intocht in het hemelse Kanaän.

Actualiteit

De eeuwen door zijn er verschillende toepassingen gemaakt van bovenstaande bijbelse gegevens. Lange tijd bijvoorbeeld werden instrumenten uit de kerk geweerd met een beroep op een bepaalde uitleg van al die oudtestamentische teksten die juist over het gebruik ervan in liturgische setting spreken. Ofwel men legde die teksten allegorisch uit, ofwel men rekende de tempelliturgie tot de schaduwdienst, die met de komst van Christus overbodig is geworden. Die laatste interpretatie hanteerde Calvin, die daarmee ook op de Nederlandse calvinistische traditie een groot stempel heeft gedrukt. Dat de orgels in de 17e eeuw in de Nederlanden toch werden ingeschakeld om de gemeentezang te begeleiden, is overigens niet te

danken aan een veranderde theologie, maar aan praktische overwegingen.

Een ander punt is het repertoire dat gezongen mag worden. Terwijl het in het onderzoek nog altijd de vraag is of de eerste christenen de psalmen wel hebben gezongen (ze zongen in ieder geval ook lofzangen en geestelijke liederen met het oog op Christus), kregen juist die oudtestamentische liederen in bepaalde tradities het alleenrecht. In de Nederlandse gereformeerde traditie heeft men ook op dit punt Calvin gevolgd. Deze stelt dat je bij de psalmen in ieder geval zeker weet dat je de woorden van God op de lippen neemt. Daarom liet hij alle 150 psalmen door gekwalificeerde dichters berijmen. Iemand als Luther had een andere visie. Hij was van mening dat iedere tijd om een 'nieuw lied' vraagt. Vandaar dat hij bij zijn reformatie van de kerk direct zorgde voor een groot aantal nieuwe liederen die het heil in Christus direct bezongen. De psalmen hadden veel minder de aandacht van Luther. Als hij ze al omwerkte tot een lied, dan werden het soms gewoon nieuwtestamentische liederen. *Een vaste burcht* als bewerking van Ps. 46 is het bekendste voorbeeld.

Elke traditie heeft haar waarde. Het calvinisme heeft met z'n complete psalmboek op 124 hoogwaardige melodieën een schat waarop het zeer zuinig moet zijn. De visie van Luther heeft ervoor gezorgd dat er een bloeiende lutherse kerkmuzikale praktijk kon groeien waarvan Bach met zijn cantates en passies een machtige uitloper is.

Wie in de 21e eeuw zoekt naar bijbelse richtlijnen voor de muzikale invulling van de eredienst, zal het moeten zoeken tussen de polen van Ex. 15 en Openb. 15: het lied van Mozes en het lied van het Lam. Daarbij biedt het OT ons met zijn liedboek (de Psalmen) een schat die we een ereplaats zullen blijven geven, alleen al vanwege onze verbondenheid met Israël en vanwege de eenheid van OT en NT. Ook vormt deze veelkleurige verzameling een uitgangspunt en kader als het gaat om de lengte en breedte en diepte van de thematiek waarover ons lied zal gaan. Kronieken geeft ons met zijn minutieuze beschrijving van de tempelmuziek een handvat als het gaat om het niveau en de kwaliteit van vocale en instrumentale kerkmuziek. De bijbelse gegevens over de Geest Die op cruciale momenten personen bezielt zodat ze Gods handelen gaan bezingen, bieden alle ruimte voor het 'nieuwe lied'. De wetenschap dat de Geest in de gemeente van Christus woont en leden van de gemeente vervult, is ten slotte een garantie dat psalmen, lofzangen en geestelijke liederen zullen blijven klinken. Tot het visioen van Openbaring werkelijkheid wordt.